

שמעון ביכלר ויהונתן ניצן מרווחי מלחמה לדיווידנדים של שלום*
 ירושלים: הוצאת כרמל, 2001. 505 עמודים.

מרווחי מלחמה לדיווידנדים של שלום הוא אוצר בלום לסוציולוגים. הסוציולוגיה הישראלית, מזרמיה ה"ממסדיים" ועד לזרמיה הביקורתיים, התמקדה במידה רבה במדינה ובשדה הפוליטי. רק מחקרים מעטים יחסית בחנו את השפעת ההון הפרטי על עיצוב המדינה והחברה הישראליות (פרנקל, הרצוג ושנהב, 1996, ע' 16). הספר מהווה תוספת חשובה למדף הספרים הסוציולוגי שלנו, והוא עשוי לעניין גם חוקרים התופסים את עצמם כרחוקים מתחום הכלכלה הפוליטית. עד כה הוא לא זכה בתשומת־הלב הראויה.

ביכלר וניצן מתחילים בניסיון להגדיר מהו הון. המושג "הון" נעשה פופולרי למדי בסוציולוגיה של השנים האחרונות, בין היתר בזכות מונחיו של בורדייה "הון חברתי" ו"הון סימבולי". עם זה, המושג המקורי "הון כלכלי" נותר במידה רבה קופסה שחורה, סוציולוגים עושים בה שימוש שאינו מובחן ומודע לגמרי. תפיסת ההון של ביכלר וניצן משיקה מבחינות מסוימות למושג "כוח" אצל ברונו לטור (Latour, 1986), ובאמצעותו יהיה קל יותר להסביר את טענותיהם.

נקודת המוצא של לטור היא הקביעה שכוח, בניגוד לתפיסה האינטואיטיבית שלנו, אינו מעין חפץ הנמצא "ברשותו" של אדם כזה או אחר.

כאשר פשוט יש לך כוח, בפוטנציה, דבר אינו קורה ואתה חסר כוח. כאשר אתה מפעיל כוח, בפועל, אחרים עושים את הפעולה, ולא אתה. לדוגמא, לאמין ג'מאייל [מנשיאי לבנון בתקופת מלחמת־האזרחים] בארמונו יש באופן רשמי כוח על לבנון, אך מכיוון שרק אנשים מעטים פועלים כאשר הוא מצווה דברים, בפועל הוא חסר כוח. (Latour, 1986, pp. 264–265)

ניתן כמובן לטעון שיש אנשים שיש להם כוח פוטנציאלי ממשי, אבל הגדרה כזאת תהיה מעגלית משום שכוח פוטנציאלי יוכל לבוא לידי ביטוי רק בפעולות של אנשים אחרים, ופעולות אלה יוסברו על־ידי הכוח שהניע אותם לפעול. כיצד יוצאים מן התסבוכת? אליבא דלטור, כוח אינו חפץ, אלא מערך של קשרים חברתיים שיש להביא לידי ביטוי בכל פעם מחדש. יציבותו היחסית של מערך זה מושגת באמצעות מרכיבים לא־אנושיים, כגון בגדים, מכונות, קירות או שיחות־טלפון (לדוגמא, מדים הינם אחד המרכיבים השומרים על יציבות המבנה של כל צבא בשדה־הקרב). רק כאשר המערך האנושי והלא־אנושי הזה בא לידי ביטוי אנו יכולים לחוש בפעולתו של כוח, ורק אז יבקשו יחידים לתאר את הכוח הזה כ"שלהם". לטור מציין שאותן הנחות תקפות גם ביחס למוסד ההון.

ביכלר וניצן, שאינם מודעים ככל הנראה לעבודתו של לטור, מגיעים למסקנות דומות במסלול אחר. הם מתחילים מתיאור נסיונותיה של הכלכלה הניאו־קלאסית להגדיר הון כחפצים (מכונות, חומרי־גלם, קרקעות וכדומה), ומביאים את הביקורת שמתחו כלכלנים,

* תודה לד"ר דני רבינוביץ' על הערותיו הקולעות.

כגון ג'ואן רובינסון ופיירו סרפה, על הנסיונות הללו.¹ בהמשך הם מתארים את הבעייתיות בנוסיונו של מרקס לתאר הון כיחידות של עבודה צבורה. ביכלר וניצן צועדים דווקא בעקבות הכלכלה המוסדית של תורסטיין ובלן ותלמידו לואיס ממפורד:²

אם כלכלני הזרם המרכזי צודקים – וההון הוא אכן אוסף של מכשירים וקווי־ייצור – תהליך הַצְבֵר ההון היה בלתי אפשרי: מכונות אינן לובשות צורה ופושטות צורה. הן אינן יכולות לעבור מענף הטקסטיל לענף הפרסומות. אבל ההון יכול גם יכול לנוע. הוא מכונת־על אנושית, מבנה רב־מימדי של יחסי שליטה חברתיים; על כן תהליך השערוך המתמיד הופך אפשרי.³ (ע' 104)

בדיוק כמו אצל לטור, מכונת ההון הזו כוללת הן מרכיבים אנושיים והן מרכיבים לא־אנושיים. את התהוות קבוצת־הגרעין של בעלי ההון הם מתארים כ־

תהליך היסטורי שבו התהווה גוש מרוכז ביותר של קשרי שליטה ובעלות מסובכים בין קבוצות אחזקה, פירמות בנות ופירמות מסונפות; אלה כוללים קשרי גומלין פורמליים ולא פורמליים, אישיים, משפחתיים, עסקים ותרבותיים; יחד עימם התגבשו הסכמי רכש, הסדרי אשראי וערבויות, זכיונות והסכמים לא כתובים. (ע' 180)

כדאי לשים־לב שהרשימה אינה כוללת את הגורמים שנחשבים לאבני־הבניין הבסיסיות ביותר של ההון – אמצעי הייצור. בעוד שמרקס חשב כי ההון מבוסס על ניכוס התוצרים של תהליך הייצור, ביכלר וניצן מאמצים את גישתו של ובלן ומפרידים באופן חד בין ייצור לבין הון. מבחינתם, לשני המוסדות הללו יש הגיונות פנימיים שונים, העשויים אף לבוא לידי התנגשות זה עם זה: "הרווח וערך ההון נקבעים במידה מסוימת על פי מה שמיוצר, אבל בעיקר הם נקבעים על פי מה שאיננו מיוצר" (ובלן, מצוטט אצל ביכלר וניצן, ע' 79). מעבר לסף מסוים, כוחם של "העסקים" מתבסס לא על יכולת "התעשייה" לייצר עוד, אלא על יכולתם לחולל "סבוטז'" ולבלום את הפעילות היצרנית: מדובר על יכולתם של ה"עסקים" להגביל את ייצורם שלהם (כדי לשמור על רווח סביר), אבל יותר מכך – על יכולתם הפוליטית לבלום את הייצור של גורמים אחרים באמצעות "מיסוד" ההגבלים העסקיים, מחירים המוכתבים באמצעות רשויות ציבוריות, רשיונות עסקיים, חוזי קנייה ממשלתיים, סיוע תקציבי ממשלתי, חוקי פטנטים... (ע' 84), ואפילו באמצעות מפולת הבורסה הגדולה של 1983. כל התופעות הללו אינן ביטויים פוליטיים לכוחו של ההון או הון חברתי שניתן להמיר להון כלכלי; הן תשתית ההון הכלכלי עצמו:

- 1 בין היתר נטען שהגדרת ההון מוכרחה להתבסס על הגדרת המחיר של חלקיו (המחיר לבדו יוצר מכנה כמותי משותף בין סוגי הון שונים, שלכל אחד מהם יש איכות שונה), אך הגדרת המחיר מבוססת, מצידה, על הגדרת ההון.
- 2 על תורסטיין ובלן, ראו: שביט, 1999. על הכלכלה המוסדית, ראו: ברסלאו, 1996; Yona, 1998.
- 3 למען הדיוק יש להוסיף, שזאת אינה הגדרה נצחית, אלא הגדרה היסטורית, שרלוונטית בעיקר למן סוף המאה התשע־עשרה.

מבנה רב-ממדי של יחסי שליטה חברתיים. רק יחסי השליטה הללו מאפשרים את בלימת הפעילות היצרנית המתחרה והפקת רווחים.

הספר מתחיל דווקא בסופו של הסיפור: בישראל של היום קיימת "כלכלה גדולה" ו"כלכלה קטנה". "הכלכלה הגדולה" כוללת גרעין של חמש קבוצות-הון דומיננטיות ו"חגורה" של כמה עשרות חברות גדולות השולטות בענפים מרכזיים (הספר מונה את הקבוצות והחברות הללו בפרוטרוט). "הכלכלה הקטנה" כוללת אומנם מספר רב של חברות, אך היא מבוזרת ומתקיימת כיום רק בשוליה של "הכלכלה הגדולה". הסיפור המתואר מכאן ואילך הוא סיפור היווצרותו של מבנה זה, תיאור התהליך שהוביל מ"קפיטליזם אטטיסטי קשוח לקפיטליזם דינמי של בעלויות נפקדות וטרנסלאומיות" (ע' 140) מתקופת המנדט ועד לעידן הגלובליזציה. מפאת קוצר היריעה בחרתי להתמקד בשתי תקופות-מפתח – שנות החמישים (שנות "הקפיטליזם האטטיסטי") ושנות השבעים והשמונים (שנות "ההצבר הפיננסי-הצבאי").

מאמר מעניין מאת יגיל לוי תיאר לאחרונה את תקופת הצנע כניסיון "לנתק את הויקה שבין האמצעים הפרטיים לבין הצריכה הפרטית" (לוי, 1999, ע' 039). תיאורם של ביכלר וניצן שונה לגמרי: לדעתם, פה החלה התגבשותו של מה שיהפך מאוחר יותר ל"גרעין" של החברות הגדולות במשק. המקורות שהם נשענים עליהם, בהעדר נתונים סטטיסטיים אמינים ומפורטים מאותה עת, הם ספרי-זכרונות, דיונים בכנסת מאותן שנים, ושחזור זהיר ושיטתי של רשתות חברתיות. בניגוד לכותבים אחרים על כלכלה פוליטית (בן-פורת, תשנ"ט; גרינברג, 1996), ביכלר וניצן מטשטשים את ההבחנה האנליטית בין "הבורגנות" לבין "המדינה". אפשר להסביר את הטשטוש הזה בעזרת כמה מן הדוגמאות שהם מביאים: הם מתארים, למשל, את הקשרים המשפחתיים בין דוד הכהן, יושב-ראש "סולל בונה", "הפירמה הדומיננטית בסקטור ההסתדרותי של תקופת המנדט" (ע' 161), לבין בת-דודתו רוזה כהן, אמו של יצחק רבין (שבתו דליה התחתנה עם אחד מראשי התאחדות התעשיינים). אחיו של דוד הכהן, כרמל הכהן, היה סגן מנהל "צים". אחותו נישאה לארתור רופין, שנהפך למנהל "הכשרת היישוב". בין יתר קרובי-משפחתם ניתן למנות את דוד גולומב, אחד ממנהלי קונצרן "כור" בשנות השמונים. יהושע זטלובסקי, אחד המנהלים האחרים של "סולל בונה" ובשנות החמישים מנהל "תע"ש", הינו קרוב-משפחה של משה דיין, של עזר ויצמן (גיסו של דיין) ושל יגאל הורוביץ, מי שהיה בשנות השמונים שר אוצר מטעם הליכוד ומבעלי "טנא נגה".

אולם אין מדובר רק בקשרים משפחתיים. מן הדיונים בכנסת עולה תמונה של חברי-כנסת המתגוששים אלה עם אלה סביב זכויות כלכליים והון מיובא⁴ בעבור מקורביהם, הקרובים אליהם גם מבחינה אידיאולוגית: "בניגוד למה שמקובל לחשוב כיום, עסקני מפא"י ומנהלי הארגונים השונים של סקטור ההסתדרות היו קרובים בעמדותיהם ובאורח חשיבתם לסקטור העסקי, בעיקר בכל מה שנגע לעבודה ולעובדים" (ע' 157). הארי רקנאטי, מנהל קבוצת "דיסקונט" דאז, מסתייג בזכרונותיו מן הפעילות העסקית האופיינית לתקופה:

4 פה הכוונה להון במונח הקונונציונלי יותר (ביכלר וניצן אינם מקפידים די הצורך על שימוש עקבי במילה). ניתן להוסיף לרשימה גם את השלל הפלסטיני ממלחמת 1948, שהם חושפים כמה רמזים מסקרנים על גורלו.

עוד פחות מכך היתה חביבה עלי ידידותם של מנהלינו השונים עם הפקידים בירושלים, ואותו מאבק מתמיד למשוך עליהם הטבות מכל סוג מצד השלטונות למען מפעלינו השונים, בכסות העניין הלאומי. קבוצתנו היתה עסק פרטי ולא מוסד ציבורי, ולפיכך לא היה זה צודק אף לא מכובד להזדקק למענקי הממשלה לטובת בעלי המניות שרובם אמידים ואף בעלי הון. היטב ידעתי כי אורח מחשבתי אינו מקובל בישראל, שכן אנשי פיננסים ואנשי עסקים רבים מדי נהנו מחלוקת נכסי הלאום, שניזונה ללא הרף מן השילומים מגרמניה, ממענקי ארצות הברית ומכספה של יהדות הגולה. (מצוטט אצל ביכלר וניצן, ע' 156)

בנק דיסקונט, הבנק השני בגודלו באותה תקופה, היה רק אחד משורה של עסקים שהתפשטו במהירות בימי הצנע.

אחרי מלחמת 1967 התמונה שונה: אלה שנות השיא של "ההצבר הפיננסי-הצבאי". קבוצות-ההון המרכזיות (דיסקונט, כלל, כור) מפתחות רשת של פירמות הנשענות על תקציבי משרד הביטחון "במכירות מקומיות, סיבסוד הייצוא הצבאי באמצעות שלוחות הממשלה (האוצר, משרד התעשייה והמסחר, בנק ישראל), הגנת מכס, סיבסוד הלוואות, מענקים ופטורים ממס" (ע' 193). גם כאן, אחד המפתחות הוא ברשתות החברתיות – גיוס מסיבי של קצינים בדימוס להנהלת הקונצרנים. רבים מבין הקצינים האלה היו פעילים ברפ"י ובד"ש, לדוגמה: מפקד חיל-האוויר לשעבר דן טולקובסקי עבד בשביל "דיסקונט"; וגדעון פרסקי, אחיו של שמעון פרס (איש רפ"י), היה בין מנהלי "תדיראן" של "כור".

כמו כל ניתוח כלכלי-פוליטי מוצלח, המחקר של ביכלר וניצן קושר באופן משכנע בין תחומים שמוצגים בדרך-כלל כנפרדים לגמרי אלה מאלה: הגידול בהוצאות הביטחון של ישראל ובחוב הפנימי של הממשלה; מירוץ הנשק האזורי; הקטנת התקציבים לשירותים החברתיים; הגידול ברווחיהן של הקבוצות הגדולות, שאפשר להן מאוחר יותר "להריץ אינפלציה, שניפחה את גידול הרווחים בקצב מהיר יותר מקצב עלייתו של השכר המאורגן" (ע' 197); והקשר בין מדיניות החוץ של ישראל לבין מתן זכויות לייצוא נשק לאילי-ההון שלה. למשל, בתחום אחרון זה: "במאי 1988 ביקר שמעון פרס בהונגריה, למטרת חתימה על הסכמים מסחריים בין ישראל ובין הונגריה. למעשה, חתם פרס על הסכמים אשר הושגו כבר בפברואר על ידי אייזנברג, אשר אף דאג לקבל זיכיון בלעדי על עסקאות אלה" (ע' 415). חוקרות וחוקרים בתחום המגדר היו מוסיפים לתמונה זו גם את הקשר בין הרשתות החברתיות הללו לבין משטרי הגבריות והנשיות של התקופה.

שמו של הספר מרמז על קשר שביכלר וניצן מנסים להראות בין התפתחותו של מבנה הכלכלה הפוליטית של ישראל לבין התפתחות הסכסוך הישראלי-הערבי. אך דווקא פה הם נאלצים לחרוג במידה רבה מנקודות המוצא שלהם. אף-על-פי שהם לועגים לכל אורך הספר לגישות ה"אטטיסטיות" הקונווציונליות, המניחות שהפוליטיקאים והפוליטיקה הינם אוטונומיים, הרי שבנסיונם להסביר את פריצתן של מלחמות הם נשענים בין היתר על הסברים כגון "אטימותה הידועה" של ממשלת גולדה מאיר, שדחתה הצעות שלום של סאדאת לפני מלחמת יום-הכיפורים (ע' 357), או הטענה שמלחמת ששת-הימים נגרמה בין היתר משום ש"הרוסים הפיצו שמועות שישראל עומדת לפלוש לסוריה; ולאט לאט, הם החלו להאמין בכוננות השמועות האלה" (ע' 353). ייתכן מאוד שהסברים כאלה הם

נכונים, אך הבעיה היא שהם נשענים על מסגרת תיאורטית שונה לגמרי מזו שהוצגה ביתר הספר. יחד עם זה, המחברים מציגים באופן משכנע ומתועד בקפידה את האינטרס של קבוצות-נשק וקבוצות-נפט אמריקאיות גדולות לשמר את המתח הצבאי במזרח התיכון, ואת הקשר בין אינטרס זה לבין מידת נכונותה של ארצות-הברית להתערב בסכסוכים באזור. הסברים אלה נדמים רלוונטיים מתמיד בתקופת הכיבוש האמריקאי של עיראק.

הספר עוסק בנושאים רבים נוספים: תיאורטיזציה של "משטרי ההצבר" השונים, תיאור האינפלציה הגדולה כתקופה של "חלוקה מחדש" מסיבית (תיאור המהווה את שיאו של הספר), ועליית ההון הטרונסלאומי של עידן הגלובליזציה. אין באפשרותי לסקור נושאים אלה בהרחבה. נותר רק לשאול מדוע ספר גדוש כל-כך בתובנות סוציולוגיות לא זכה כמעט בתשומת-לב עד כה. יש כמובן גם סיבות פרוזאיות, כגון אלמוניותה היחסית של הוצאת הספרים. עם זה, ייתכן שבסוציולוגיה הישראלית יש רתיעה מדיון ישיר ביחסים בין בעלי הון ופוליטיקאים. טיעונים מן הסוג הזה מתויגים תדיר כ"ולגריים" או כ"תיאוריות קונספירציה"⁵. כך מיובאים לארץ כמה מהדי הוויכוחים בין המרקסיוס הסטרוקטורלי והאינסטרומנטלי על יחסי הכוח בארצות-הברית או באירופה, כמעט מבלי שנערכת בחינה רצינית של מידת התאמתן של כל אחת מן האסכולות הללו – וצאצאיהן – לחברה הישראלית. ואולי הסיבה היא "העדרה בישראל של מסורת עממית ואינטלקטואלית של אי אמון בסקטור העסקי", כפי שציין פעם מיכאל שלו (1993, ע' 151).⁶ על כל פנים, הטיעונים שהספר מעלה צריכים לעניין גם סוציולוגים אנינים הרחוקים מהשקפותיהם של שני החוקרים. היחסים בין הון ושלטון משפיעים, בסופו של דבר, על כולנו.

מקורות

- בן-פורת, אמיר (תשנ"ט). היכן הם הבורגנים ההם? תולדות הבורגנות הישראלית. ירושלים: מאגנס.
- ברסלאו, דניאל (1996). אלימות סטטיסטית – הפוליטיקה של הבניית המציאות הכלכלית. תיאוריה וביקורת, 9, 165–174.
- גרינברג, לב (1996). עובדים חלשים, עובדים חזקים: זרמים בכלכלה הפוליטית הישראלית – 1967–1994. תיאוריה וביקורת, 9, 61–80.
- לוי, יגיל (1999). משטר הצנע. חמישים לארבעים ושמונה. ירושלים ותל-אביב: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
- פרנקל, מיכל, הרצוג, חנה ושנהב, יהודה (1996). קפיטליזם לאומי – בין מפעלי ים המלח לעיר הוורדים. תיאוריה וביקורת, 9, 15–40.

5 ניתן לפרש את התיג הזה כאמצעי שבעזרתו הסוציולוגיה הביקורתית רוכשת לעצמה לגיטימציה מקצועית ומבחינה את עצמה משיחים פוליטיים חוץ-אקדמיים.

6 יש לזכור גם שחסרים בארץ נתונים על התפלגות ההכנסות מהון, וההטיה הפוליטית הזאת של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה משפיעה על מחקרים רבים, המתבססים על הנתונים שהלשכה מספקת. חולשת הפיקוח המדינתי על בעלי ההון מתבטאת איפוא בשקיפותם במחקר הסוציולוגי.

- שביט, יוסי (1999). *Thorstein Veblen: The Theory of the Leisure Class*. (סקירת ספר). סוציולוגיה ישראלית, ב(1), 356–353.
- שלו, מיכאל (1993). עובדים, מדינה ומשבר: כלכלה מדינית בישראל. בתוך: א' רם (עורך), החברה הישראלית: היבטים ביקורתיים (ע' 148–171). תל-אביב: ברירות.
- Latour, Bruno (1986). The powers of association. In J. Law (Ed.), *Power, action and belief* (pp. 264–280). London: Routledge & Kegan Paul.
- Yonay, Yuval P. (1998). *The struggle over the soul of economics: Institutional and neoclassical economists in America between the Wars*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

תום פסח

אוניברסיטת תל-אביב